

TERMODINAMIKA

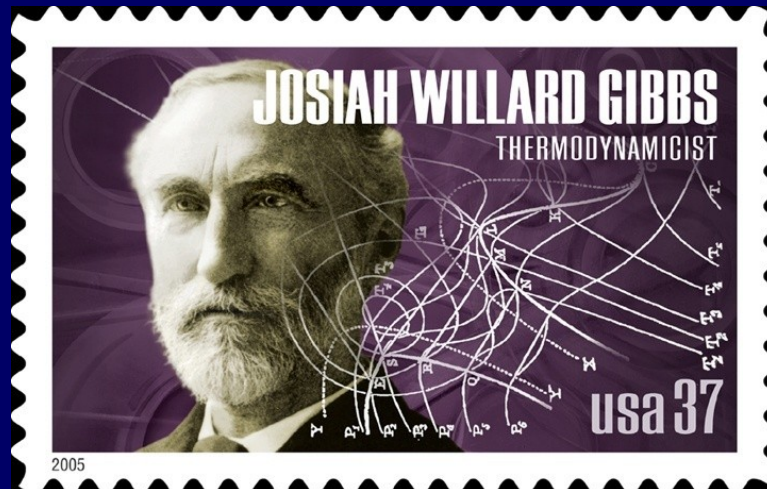
Termodinamika – naučna disciplina koja proučava energetske promene koje prate univerzalne procese u prirodi kao i vezu tih promena sa osobinama materije koja učestvuje u njima.

Termodinamika je naučna disciplina koja se bavi:

- proučavanjem pretvaranja energije iz jednog oblika u drugi
- proučavanjem energetskih efekata u fizičkim i hemijskim procesima i njihovom zavisnošću od uslova pod kojima se odvijaju
- mogućnošću, smerom i ograničenjima spontanih procesa pod datim uslovima

Istorijski razvoj termodinamike

- Termin “termodinamika” – Tomson (W. Thomson, 1824 – 1907)
- Ispitivanje rada toplotnih mašina – Karno (S. Carnot, 1796 – 1832)
- Energetska priroda toplote – Mejer i Džul (R. Mayer, 1814 – 1878, i J. Joule, 1818 – 1899)
- Primena termodinamike na hemijske procese – Gibs (J. W. Gibbs, 1876)
- Primena termodinamike na fizičke procese – krajem XIX veka

OSNOVNI TERMODINAMIČKI POJMOVI

Osnovni termodinamički pojmovi:

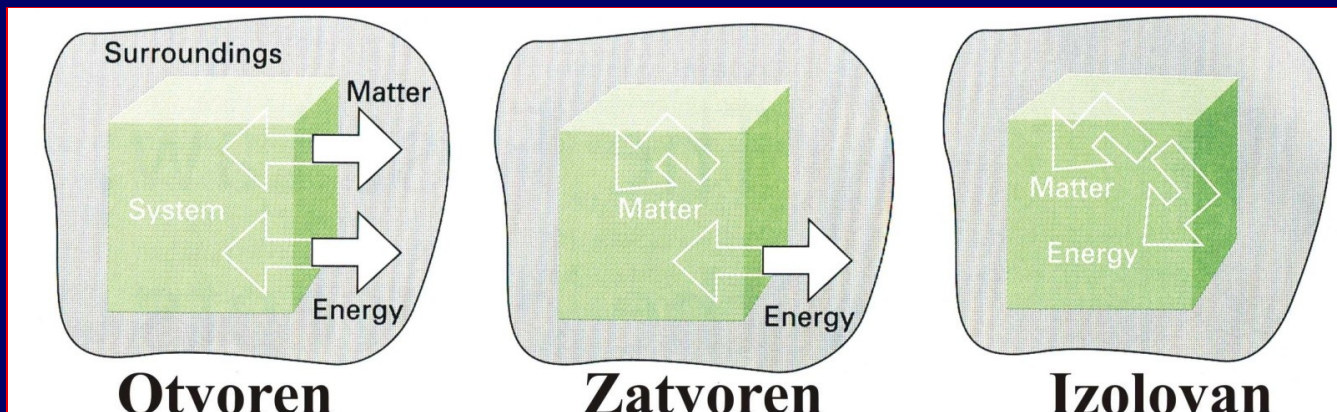
- termodinamički sistem
- termodinamičke osobine
- termodinamičko stanje sistema
- termodinamički parametri stanja
- termodinamičke funkcije stanje sistema
- termodinamička ravnoteža i nulti zakon termodinamike
- termodinamički proces

TERMODINAMIČKI SISTEM

Termodinamički sistem je deo univerzuma uzet za posmatranje i od ostalog dela univerzuma razdvojen graničnom površinom.

Sistem sa okolinom može kroz graničnu površinu da razmenjuje energiju (u vidu toplote i rada) i materiju.

- *Izolovan* sistem ne razmenjuje ni energiju ni materiju sa okolinom.
- *Zatvoren* sistem razmenjuje samo energiju sa okolinom.
- *Otvoren* sistem razmenjuje i energiju i materiju sa okolinom.

- **Homogen** je sistem koji je uniforman po svim svojim osobinama po bilo kom izabranom pravcu.
- **Heterogen sistem** je sistem unutar koga postoje tačke u kojima se neka osobina naglo menja.

- **Jednofazni sistem** (gas ili smeša gasova, potpuno mešljive tečnosti, npr. voda i alkohol, čvrste supstance)
- **Višefazni sistem** (delimično mešljive ili potpuno nemešljive tečnosti, npr. voda i ulje ili voda i živa)

- **Jednokomponentan** sistem čini jedna hemijska vrsta.
- **Višekomponentan** sistem čini više hemijskih vrsta.

- **Neravnotežan** termodinamički sistem je sistem čije su termodinamičke osobine promenljive u vremenu.
- **Ravnotežni** termodinamički sistem je sistem čije su termodinamičke osobine nepromenljive u vremenu.

TERMODINAMIČKE OSOBINE

Termodinamički sistem se opisuje *termodinamičkim osobinama ili promenljivim*:

- **Ekstenzivne** osobine sistema zavise od količine materije i aditivne su (masa, zapremina, unutrašnja energija, entalpija...)

$$m = m_1 + m_2$$

- **Intenzivne osobine** sistema ne zavise od količine materije i nisu aditivne (temperatura, pritisak, gustina...)

$$\rho \neq \rho_1 + \rho_2$$

PARAMETRI STANJA SISTEMA

Stanje termodinamičkog sistema se opisuje *parametrima stanja*:

- Količina supstancije, n
- Pritisak, P
- Zapremina, V
- Temperatura, T

Jednačine stanja

$$f(p, V, T) = 0$$

TERMODINAMIČKE FUNKCIJE STANJA

- Promena termodinamičke funkcije stanja određena je samo početnim i krajnim stanja sistema i nezavisna je od puta uspostavljanja tog stanja.

$$\Delta X = X_2 - X_1 \quad X_1 \text{ i } X_2 - \text{termodinamička funkcija stanja u početnom i krajnjem stanju}$$

- Promena termodinamičke funkcije stanja se može prikazati kao *potpuni diferencijal*.

$$\int_{X_1}^{X_2} dX = X_2 - X_1$$

- Ukupna promena termodinamičke funkcije stanja pri reverzibilnom kružnom procesu jednaka je nuli.

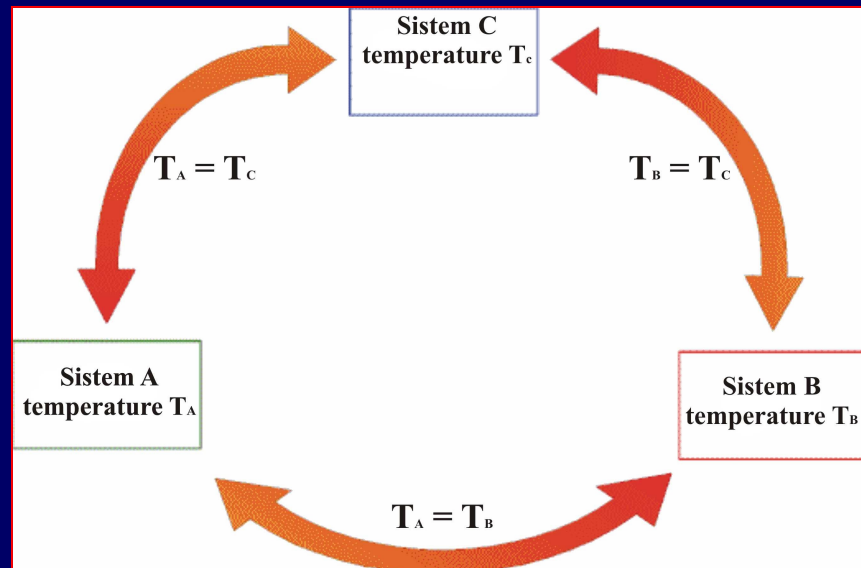
$$\oint X = \int_1^2 dX + \int_2^1 dX = X_2 - X_1 + X_1 - X_2 = 0$$

TERMODINAMIČKA RAVNOTEŽA

Termodinamička ravnoteža podrazumeva postojanje:

- *termičke ravnoteže* - temperatura je ista u svim delovima termodinamičkog sistema.
- *hemijske ravnoteže* - hemijski sastav je isti u svim tačkama sistema i ne menja se.
- *mehaničke ravnoteže* – nema makroskopskih kretanja u sistemu ili sistema u odnosu na okolinu.

Nulti zakon termodinamike – Ako se posmatraju tri sistema A, B i C, i ako su sistemi A i C kao i B i C u termičkoj ravnoteži, tada moraju biti i A i B u termičkoj ravnoteži.

TERMODINAMIČKI PROCES

Termodinamički proces - promena stanja termodinamičkog sistema.

- **Izobarni** proces – proces koji se odvija u uslovima konstantnog pritiska ($P = \text{const.}$)
- **Izohorni** proces – proces koji se odvija u uslovima konstantne zapremine ($V = \text{const.}$)
- **Izotermiski** proces – proces koji se odvija u uslovima konstantne temperature ($T = \text{const.}$)
- **Adijabatski** proces – proces koji se dešava bez razmene energije u vidu toplote između sistema i okoline.

- **Reverzibilan** (povratni) proces - beskonačno spor proces tako da sistem neprekidno prolazi kroz niz uzastopnih ravnotežnih stanja. To je proces koji se u svakom trenutku može dešavati u suprotnom smeru dejstvom infinitezimalne promene spoljašnjih uslova.
- **Ireverzibilan** (nepovratni) proces – proces koji se izvodi brzo, u jednom koraku, i sistem nema priliku da postigne ravnotežu.

OSNOVNI TERMODINAMIČKI POJMOVI - pregled

Osnovni termodinamički pojmovi:

- termodinamički sistem
- termodinamičke osobine
- termodinamičko stanje sistema
- termodinamički parametri stanja
- termodinamičke funkcije stanje sistema
- termodinamička ravnoteža i nulti zakon termodinamike
- termodinamički proces

I ZAKON TERMODINAMIKE

PRVI ZAKON TERMODINAMIKE

- Rad, energija i toplota
- I zakon termodinamike - formulacija i matematički izraz
- Unutrašnja energija
- Rad izotermnog sabijanja i širenja gasa
- Entalpija
- Toplotni kapacitet

RAD, ENERGIJA I TOPLOTA

Energija postoji u različitim oblicima: kinetička, potencijalna, termička, hemijska, površinska.

Energija se definiše i kao sposobnost sistema da vrši rad.

Rad w predstavlja oblik prenosa energije zbog dejstva sile duž puta.

Toplota q predstavlja oblik prenosa energije zbog postojanja temperaturske razlike između sistema i okoline.

Predznak unutrašnje energije, toplote i rada

pozitivan	kao rezultat promene povećava se unutrašnja energija sistema (sistem prima energiju, rad, toplotu)
negativan	kao rezultat promene smanjuje se unutrašnja energija sistema (sistem odaje energiju, rad, toplotu)

Jedinice za rad, energiju i toplotu

SI sistem	džul (<i>Joul</i>); $1 \text{ J} = 1 \text{ kg}\cdot\text{m}^2/\text{s}^2$
Stara jedinica	kalorija, cal; $1 \text{ cal} = 4,184 \text{ J}$

PRVI ZAKON TERMODINAMIKE

Ukupna energija sistema i njegove okoline je konstantna; energija se ne može uništiti ili stvoriti; ona se može samo transformisati iz jednog oblika u drugi oblik.

$$\sum dU_i = dU_{sistem} + dU_{okolina} = 0$$

U - unutrašnja energija

Promena unutrašnje energije **zatvorenog** sistema jednaka je energiji koju sistem razmeni sa okolinom u vidu toplote i rada:

za konačnu promenu stanja

$$\Delta U = q + w$$

za beskonačno malu promenu stanja:

$$dU = dq + dw$$

Unutrašnja energija **izolovanog** sistema je konstantna:

$$q = 0 \text{ i } w = 0 \rightarrow \Delta U = q + w = 0, U = const.$$

UNUTRAŠNJA ENERGIJA U

Spoljašnja energija sistema obuhvata

- potencijalnu energiju termodinamičkog sistema koja potiče od položaja sistema kao celine u odnosu na druge sisteme
- kinetičku energiju termodinamičkog sistema koja potiče od kretanja sistema kao celine

Unutrašnja energija sistema U – ukupna energija koju poseduje termodinamički sistem. Određena je strukturom molekula od kojih se sistem sastoji.

$$U = U_{tr} + U_{rot} + U_{vib} + U_{el} + U_{int} + U_{mir}$$

U_{tr} - translaciona energija molekula

U_{rot} – rotaciona energija molekula

U_{vib} – vibraciona energija molekula

U_{el} - elektrostatička energija između naelektrisanih čestica u atomima

U_{int} - energija hemijskih veza među atomima koji čine molekul

U_{mir} - energija među nukleonima u atomskim jezgrima

- **Apsolutnu vrednost unutrašnje energije nemoguće je odrediti. Moguće je odrediti samo njenu promenu (ΔU).**
- Unutrašnja energija sistema je **ekstenzivna veličina**.
- Unutrašnja energija sistema je **termodinamička funkcija stanja**.

RAD SABIJANJA I ŠIRENJA GASA PRI KONSTANTNOJ TEMPERATURI

Rad se definiše kao delovanje sile duž datog puta i predstavlja skalarnu veličinu određenu skalarnim proizvodom dva vektora, sile F i puta dz .

$$dw = \vec{F} \cdot d\vec{z} = F \cdot dz \cdot \cos\theta = -F \cdot dz$$

Negativni predznak ukazuje da se rad vrši nasuprot sile i da se energija sistema smanjuje.

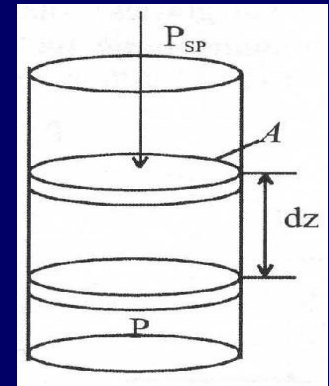
Pritisak gasa P je po definiciji sila koja deluje na jedinicu površine:

$$P = F / A \Rightarrow F = P \cdot A$$

$$dw = -F \cdot dz = -P \cdot A \cdot dz$$

$$dw = -P \cdot dV$$

$$A \cdot dz = dV \text{ promena zapremine sistema}$$

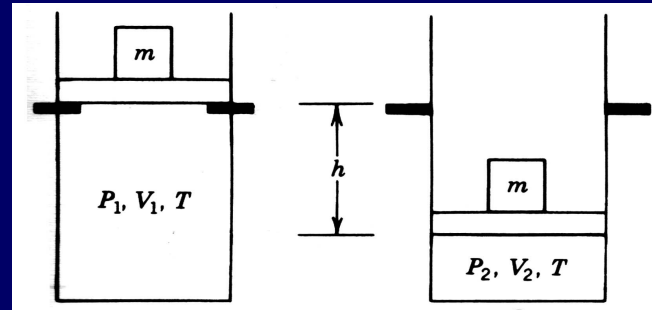

➤ Širenje gasa: $dV > 0$, $dw < 0$ i unutrašnja energija gasa se smanjuje za iznos jednak izvršenom radu dw .

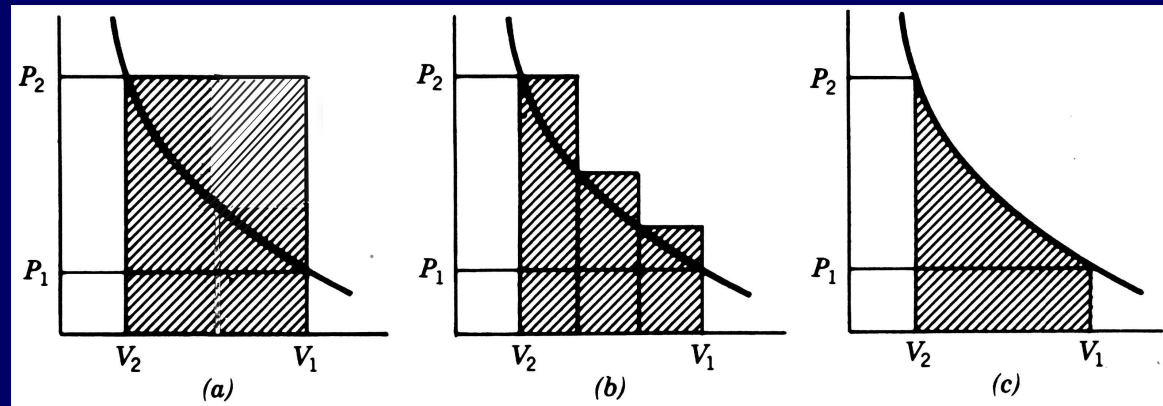
➤ Sabijanje gasa: $dV < 0$, $dw > 0$ i unutrašnje energije gasa se povećava za iznos jednak izvršenom radu dw .

Količina rada, koja je potrebna da se neki gas sabije, zavisi od toga da li se sabijanje izvodi naglo u jednom koraku (ili konačnom broju koraka) ili postepeno kroz beskonačni broj koraka.

Izotermno sabijanje gasa

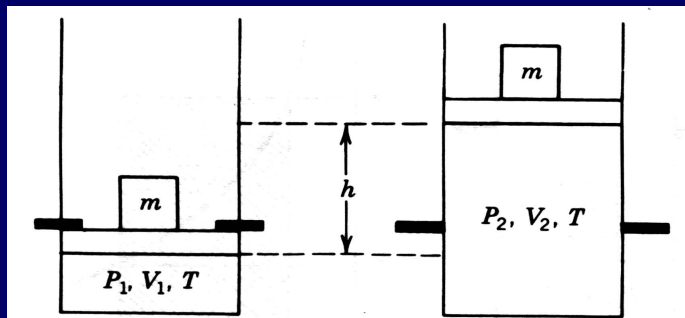

$$w = - \int_{V_1}^{V_2} P_2 dV = - P_2 (V_2 - V_1)$$

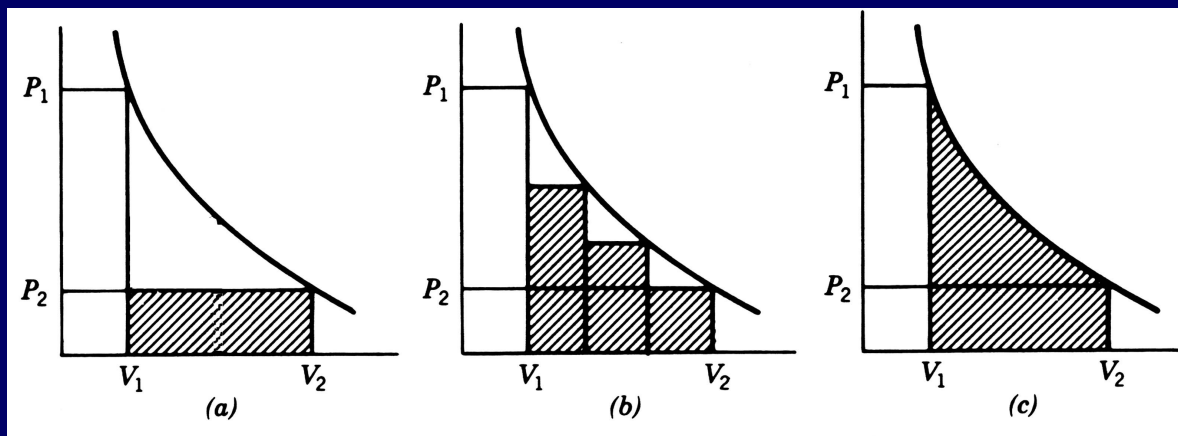

PV-dijagram izotermnog sabijanja gasa (kriva) i rad sabijanja gasa (osenčena polja) u cilindru sa klipom bez trenja koji je ostvaren kroz naglo (neravnotežno) sabijanje, jedan korak (a) i kroz tri koraka (b), i kroz ravnotežno sabijanje kroz beskonačan broj koraka (c).

Izotermsko širenje gasa

$$w = - \int_{V_1}^{V_2} P_2 dV = - P_2 (V_2 - V_1)$$

PV-dijagram izotermiskog širenja gasa (kriva) i rada izazvanog širenjem gasa (osenčena polja) ostvarenog ireverzibilno (naglo), kroz jedan (a) i kroz tri koraka (b) i reverzibilno kroz beskonačan broj koraka n (c).

Reverzibilno ostvaren rad sistema (c) je maksimalan rad koji se može dobiti izotermским širenjem gasa.

ENTALPIJA H

Izobarni procesi, tj. procesi koji se odigravaju pri konstantnom pritisku ($P = \text{const.}$), npr. procesi koji se ostvaruju u otvorenim sudovima na atmosferskom pritisku.

Rad zapreminskog širenja gasa: $w = -P\Delta V$

Toplota razmenjena pri konstantnom pritisku: q_P

Promena unutrašnje energije sistema: $\Delta U = q + w = q_P - P\Delta V$

$$U_2 - U_1 = q_P - P(V_2 - V_1) \quad \Rightarrow$$

$$q_P = (U_2 + PV_2) - (U_1 + PV_1) = H_2 - H_1$$

$$H = U + PV, \quad \Delta H = \Delta U + P\Delta V$$

Entalpija H

- Entalpija ima *dimenzije energije*.
- Entalpija je *termodinamička funkcija stanja*.
- Entalpija je *ekstenzivna veličina*.

$$q_P = \Delta H$$

Razmenjena toplota pri konstantnom pritisku jednaka promeni entalpije ako je jedini prisutni rad mehaničkog širenja ili sabijanja gasa.

Pri tome i razmenjena toplota q_P i rad postaju termodinamičke funkcije stanja.

Izohorni procesi, tj. procesi koji se odigravaju pri konstantnoj zapremini ($V = \text{const.}$)

Rad zapreminskog širenja gasa: $w = -P\Delta V$

Toplota razmenjena pri konstantnoj zapremini: q_V

Promena unutrašnje energije sistema: $\Delta U = q + w = q_V - P\Delta V$

$$V = \text{const.} \implies \Delta V = 0$$

$$q_V = \Delta U$$

Razmenjena toplota pri konstantnoj zapremini jednaka je promeni unutrašnje energije.

Pri tome i razmenjena toplota q_V i rad postaju termodinamičke funkcije stanja.

TOPLOTNI KAPACITET C

Toplotni kapacitet sistema c - količina toplote koja je potrebna da se temperatura sistema podigne za jedan stepen.

$$C = \frac{dq}{dT}$$

- Toplotni kapacitet *nije termodinamička funkcija stanja*.
- Toplotni kapacitet je *ekstenzivna veličina*.
- Jedinica za toplotni kapacitet: J/K

Specifični toplotni kapacitet, c - količina toplote koja je potrebna da se temperatura sistema koji sadrži 1 g supstance podigne za jedan stepen.

Jedinica za specifični toplotni kapacitet: J/(g·K)

Molarni toplotni kapacitet, C_m - količina toplote koja je potrebna da se temperatura sistema koji sadrži 1 mol supstance podigne za jedan stepen.

Jedinica za molarni toplotni kapacitet: J/(mol·K)

$$c = C_m/M,$$

M – molarna masa u kg/mol

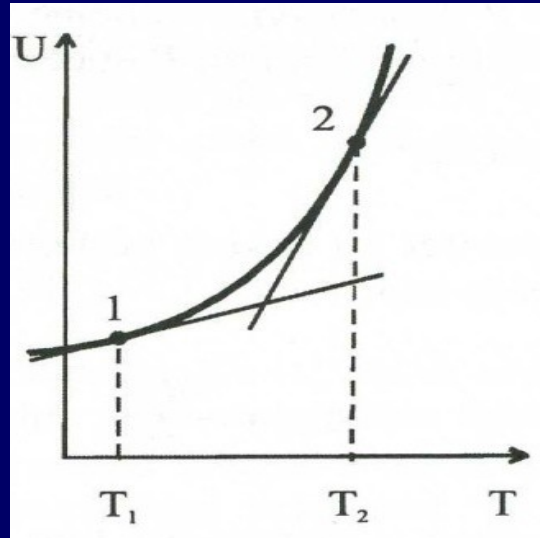
Toplotni kapacitet pri konstantnoj zapremini:

$$c_V = \frac{dq_V}{dT} = \left(\frac{\partial U}{\partial T} \right)_V$$

q_V – toplota razmenjena pri konstantnoj zapremini

U – unutrašnja energija

T – temperatura

Zavisnost unutrašnje energije od temperature

Toplotni kapacitet pri konstantnom pritisku:

$$c_P = \frac{dq_P}{dT} = \left(\frac{\partial H}{\partial T} \right)_P$$

q_P – toplota razmenjena pri konstantnom pritisku

H – entalpija

PRVI ZAKON TERMODINAMIKE - pregled

- Rad, energija i toplota
- I zakon termodinamike - formulacija i matematički izraz
- Unutrašnja energija
- Rad izoternskog sabijanja i širenja gasa
- Entalpija
- Toplotni kapacitet

TERMOHEMIJA

TERMOHEMIJA

- Egzotermne i endotermne reakcije
- Termohemijske jednačine
- Entalpija reakcije
- Termohemijski zakoni:
  - Lavoisier – Laplace-ov zakon
  - Hess-ov zakon
- I i II Kirchoff-ov zakon
- Kalorimetrija

TERMOHEMIJA

Termohemija izučava toplotne efekte nastale tokom nekog procesa.

Promena energije koja prati hemijsku reakciju potiče od razlike u energijama veza reaktanata i produkata.

➤ **Egzotermne reakcije** - toplota se u toku reakcije oslobađa i predaje okolini (energetska promena ima predznak minus)

Primer: sagorevanje

➤ **Endotermne reakcije** - toplota se prima od okoline da bi se odigrala reakcija (energetska promena ima predznak plus)

➤ Za reakcije koje se odvijaju pri konstantnoj zapremini razmenjena toplota jednaka je promeni unutrašnje energije ΔU .

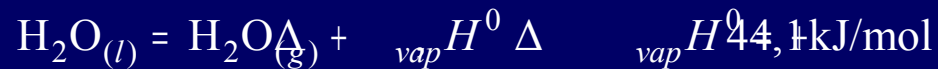
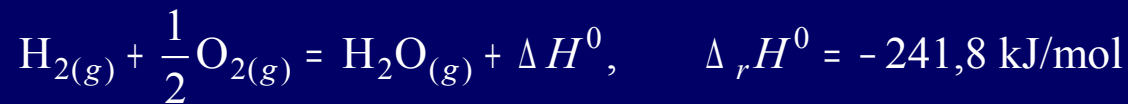
$$q_V = \Delta U$$

➤ Za reakcije koje se odvijaju pri konstantom pritisku razmenjena toplota jednaka je promeni entalpije ΔH .

$$q_p \Rightarrow \Delta H$$

Termohemijske jednačine - stehiometrijska jednačina reakcije koja sadrži i informacije o:

- agregatnom stanju reaktanata i proizvoda
- temperaturi na kojoj se odvija reakcija
- energetske promeni koja prati reakciju

ENTALPIJA REAKCIJE

Entalpija reakcije $\Delta_r H$ jednaka je razlici ukupnog toplotnog sadržaja produkata, tj. krajnjeg stanja i reaktanata, tj. početnog stanja, u uslovima konstantnog pritiska i temperature.

$$\Delta_r H = \sum m \Delta H_{\text{proizvoda}} - \sum n \Delta H_{\text{reaktanata}}$$

*m, n – stehiometrijski koeficijenti
učesnika u reakciji*

Promena standardne entalpije $\Delta_r H^0$ jednaka je promeni energije za proces u kome su supstancije u krajnjem i početnom stanju u svojim standardnim stanjima, a to su stabilna stanja supstancije na pritisku od 101 325 Pa i određenoj temperaturi.

$$\Delta_r H^0 = \sum m \Delta H^0_{\text{proizvoda}} - \sum n \Delta H^0_{\text{reaktanata}}$$

Entalpije formiranja elemenata u njihovim referentnim stanjima su nula!

Primer

$$\begin{aligned} \Delta_r H^0 &= 2\Delta_f H^0(\text{CO}) - \Delta_f H^0(\text{CO}_2) - \Delta_f H^0(\text{C}_{\text{grafit}}) = \\ &= 2(-110,529 \text{ kJ mol}^{-1}) - (-393,522 \text{ kJ mol}^{-1}) - (0 \text{ kJ mol}^{-1}) = \\ &= 172,464 \text{ kJ mol}^{-1} \end{aligned}$$

Promena toplote u uslovima konstantne zapremine

Za reakcije koje se odvijaju pri konstantnoj zapremini razmenjena toplota jednaka je promeni unutrašnje energije ΔU .

Za idealan gas

$$\Delta H = \Delta U + \Delta (P \cdot V)$$

$$\Delta (P \cdot V) = P \Delta V = RT \Delta n$$

$$\Delta H = \Delta U + RT \Delta n$$

ΔH – promena entalpije

ΔU – promena unutrašnje energije

P – pritisak gasa

V – zapremina gasa

ΔV – promena zapremine gasa

R – univerzalna gasna konstanta

T – temperatura

Δn – promena broja molova gasa

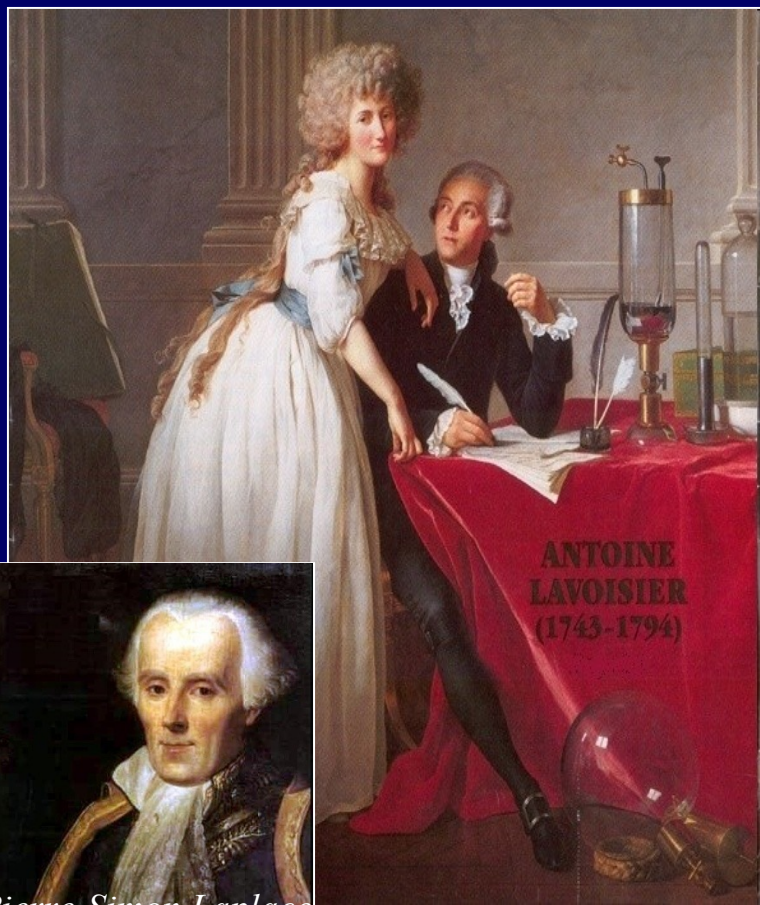

TERMOHEMIJSKI ZAKONI

➤ Lavoazje – Laplasov zakon

➤ Hesov zakon

TERMOHEMIJSKI ZAKONI

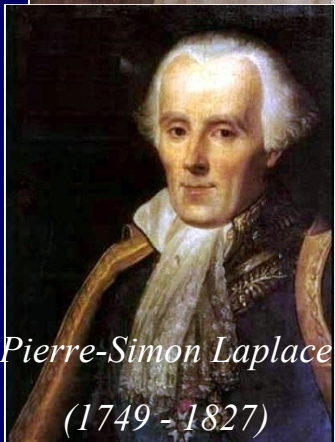
Lavoazje-Laplasov (Lavoisier – Laplace) zakon: Količina toplote koja je potrebna da se jedinjenje razloži na svoje sastavne elemente jednaka je toploti koja se oslobodi kad se to jedinjenje gradi od elemenata.

ili

Promena entalpije koja prati reakciju u jednom smeru potpuno je ista, ali suprotnog znaka u odnosu na promenu entalpije koja prati reakciju u suprotnom smeru.

Posledica Lavoazje-Laplasovog zakona je da su termohemijske jednačine povratne.

Pierre-Simon Laplace
(1749 - 1827)

Germain Henri Hess(1802 - 1850)

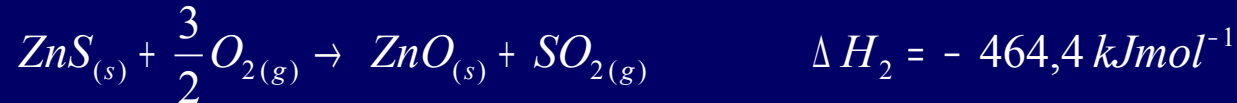
Hesov (Hess) zakon ili zakon toplotnih suma: standardna toplota neke reakcije pri konstantnom pritisku je suma standardnih toplota svih reakcija preko kojih se posmatrana reakcija odvija.

ili

Toplota neke reakcije pri konstantnom pritisku je nezavisna od međustupnjeva preko kojih se reakcija ostvaruje.

Posledica Hesovog zakona je da se termohemijske jednačine mogu sabirati i oduzimati kao algebarske jednačine.

Primer: Na osnovu sledećih podataka izračunati toplotu stvaranja cink sulfata:

$$\Delta H_1 = -\Delta H(\text{ZnS})$$

$$\Delta H_2 = \Delta H(\text{ZnO}) + \Delta H(\text{SO}_2) - \Delta H(\text{ZnS}) = \Delta H(\text{ZnO}) + \Delta H(\text{SO}_2) + \Delta H_1$$

$$\Delta H_3 = \Delta H(\text{SO}_3) - \Delta H(\text{SO}_2)$$

$$\Delta H_4 = \Delta H(\text{ZnO}) + \Delta H(\text{SO}_3) - \Delta H(\text{ZnSO}_4)$$

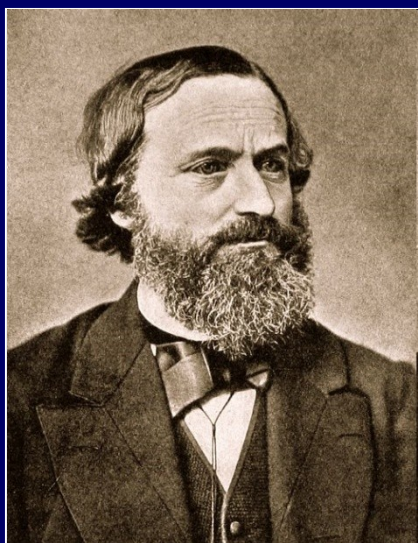
$$\Delta H(\text{ZnSO}_4) = \Delta H(\text{ZnO}) + \Delta H(\text{SO}_3) - \Delta H_4 = \Delta H_2 + \Delta H_3 - \Delta H_1 - \Delta H_4$$

$$\Delta H(\text{ZnSO}_4) = (-184.2 - 464.4 - 98.2 - 230.6) \text{ kJmol}^{-1} = -977.4 \text{ kJmol}^{-1}$$

TEMPERATURSKA ZAVISNOST TOPLOTE REAKCIJE

Promena entalpije reakcije $\Delta_r H$ zavisi od temperature T i pritiska P pri kojima se reakcija izvodi.

G. R. Kirchoff, 1858

*Gustav Robert Kirchhoff
(1824 - 1887)*

Prvi Kirchofov zakon: Promena entalpije reakcije sa temperaturom na stalnom pritisku jednaka je promeni toplotnih kapaciteta na stalnom pritisku proizvoda i reaktanata.

$$\left(\frac{d(\Delta_r H^0)}{dT} \right)_P = \Delta_r C_p \Rightarrow$$

$$\Delta_r H_{T_2}^0 = \Delta_r H_{T_1}^0 + \int_{T_1}^{T_2} \Delta_r C_p dT$$

$\Delta_r H_{T_2}^0$ - promena entalpija reakcije na temperaturi T_2

$\Delta_r H_{T_1}^0$ - promena entalpija reakcije na temperaturi T_1

$\Delta_r C_p$ - razlika toplotnih kapaciteta produkata i reaktanata

Drugi Kirchofov zakon: Promena unutrašnje energije reakcije sa temperaturom na stalnoj zapremini jednaka je promeni toplotnih kapaciteta pri stalnoj zapremini proizvoda i reaktanata.

$$\left(\frac{d(\Delta U^0)}{dT} \right)_V = \Delta_r C_V \Rightarrow$$

$$\Delta_r U_{T_2}^0 = \Delta_r U_{T_1}^0 + \int_{T_1}^{T_2} \Delta_r C_V dT$$

$\Delta_r U_{T_2}^0$ - promena unutrašnje energije reakcije na temperaturi T_2

$\Delta_r U_{T_1}^0$ - promena unutrašnje energije reakcije na temperaturi T_1

$\Delta_r C_V$ - razlika toplotnih kapaciteta produkata i reaktanata

Grafičko ili analitičko rešavanje integrala korišćenjem termohemijskih tablica.

Značak Kirchofovih zakona - omogućavaju da se iz poznavanja promene entalpije reakcije na jednoj temperaturi odredi promena entalpije reakcije na nekoj drugoj temperaturi iz zavisnosti promene toplotnih kapaciteta od temperature.

Kalorimetrija - merenje toplotnih promena, apsorbovane ili oslobođene količine toplote, pri odvijanju nekog procesa.

Kalorimetar – uređaj pomoću kojeg se može odrediti energija koju sistem oslobađa ili apsorbuje pri nekoj hemijskoj reakciji ili fizičkoj promeni.

U osnovi metode je merenje temperaturske promene određenog sistema poznatog toplotnog kapaciteta ($q = C\Delta T$).

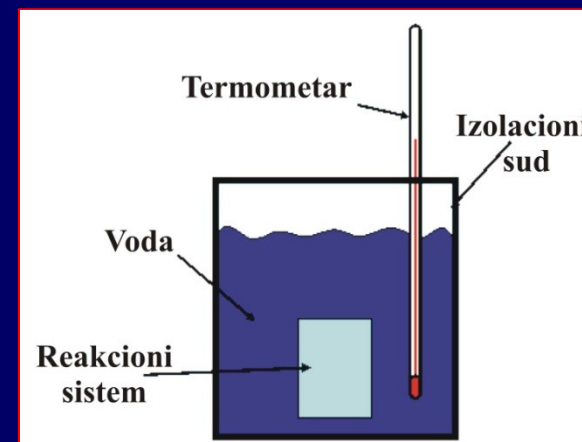
Za određivanje toplotne promene pri odvijanju nekog procesa kalorimetrom potrebno je da:

- reakcija se odigrava brzo tako da je razmena energije između kalorimetra i okoline zanemarljivo mala
- reakcija se odigrava do kraja
- odigrava se samo ona hemijska reakcija čiju toplotu određujemo
- Određivanje toplotnog kapaciteta kalorimetra

➤ *Direktna kalorimetrija*

➤ *Indirektna kalorimetrija* (Toplotna promena se određuje primenom Hesovog zakona)

Određivanje toplote sagorevanja (kalorimetarska bomba), toplote neutralizacije, toplote rastvaranja.

Šematski prikaz kalorimetra

TERMOHEMIJA - pregled

- Egzotermne i endotermne reakcije
- Termohemijske jednačine
- Entalpija reakcije
- Termohemijski zakoni:
  - Lavoisier – Laplace-ov zakon
  - Hess-ov zakon
- I i II Kirchoff-ov zakon
- Kalorimetrija

II ZAKON TERMODINAMIKE

DRUGI ZAKON TERMODINAMIKE

- Spontani procesi
- Drugi zakon termodinamike
- Termodinamička definicija entropije
- Promena entropije u reverzibilnim i ireverzibilnim procesima
- Promena entropije faznih prelaza
- Određivanje entropije

SPONTANI PROCESI

Spontani procesi su oni koji se dešavaju sami od sebe, bez intervencije spolja bilo koje vrste.

Primer:

- širenje gasa u evakuisani prostor ili iz oblasti višeg u oblast nižeg pritiska
- difuzija rastvorene supstance iz koncentrovanijeg u razblaženiji rastvor

Spontanost procesa predstavlja tendenciju sistema da se približava stanju termodinamičke ravnoteže.

Uzrok spontanih procesa nepostojanje stanja termodinamičke ravnoteže.

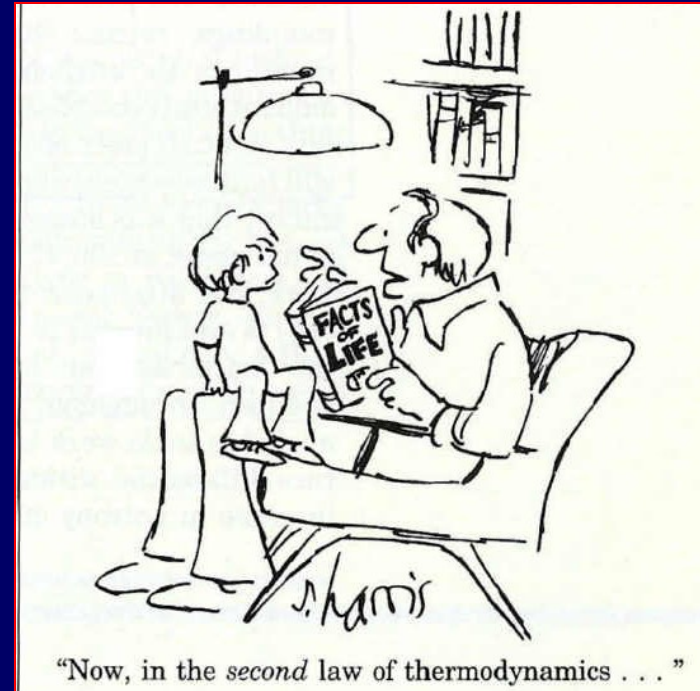
Spontani procesi su ireverzibilni, tj. nepovratni procesi.

DRUGI ZAKON TERMODINAMIKE

Lord Kelvin (W. Thomson): Nemoguće je napraviti mašinu koja bi radeći u ciklusu uzimala toplotu iz rezervoara konstantne temperature i pretvarala je u ekvivalentnu količinu rada bez ikakvih promena u sistemu i okolini.

Klauzijus (R. Clausius): Nemoguće je preneti toplotu sa hladnijeg na topliji rezervoar a da se pri tome određena količina rada ne pretvori u toplotu.

Nemoguće je u cikličnom procesu potpuno prevođenje toplote u rad.

ENTROPIJA S

Termodinamička definicija entropije: Promena entropije predstavlja reverzibilno izotermiski apsorbovanu toplotu podeljenu sa temperaturom na kojoj je toplota apsorbovana.

$$dS = \frac{dq_{rev}}{T}$$

dq_{rev} - toplota koju je sistem apsorbovao u reverzibilnom procesu na temperaturi T

Entropija je:

- *ekstenzivna veličina*
- *termodinamička funkcija stanja*
- *jedinica za entropiju: 1 J/K*

PROMENA ENTROPIJE U REVERZIBILNIM I IREVERZIBILNIM PROCESIMA

Ukupna promena entropije zatvorenom sistema ΔS_{ukupna} uključuje promene entropije koje se dešavaju u sistemu u užem smislu ΔS_{sistem} i promene entropije u njegovoj termodinamičkoj okolini $\Delta S_{okolina}$:

$$\Delta S_{ukupna} = \Delta S_{sistem} + \Delta S_{okolina}$$

Za beskonačno malu promenu

$$dS_{ukupna} = dS_{sistem} + dS_{okolina}$$
$$dS_{ukupna} = -\frac{dq_{rev}}{T_{sistem}} + \frac{dq_{rev}}{T_{okolina}}$$

➤ sistem u termičkoj ravnoteži, $T_{sistem} = T_{okolina}$ $dS_{ukupna} = 0$

➤ $T_{sistem} > T_{okolina}$, sistem spontano predaje toplotu okolini

$$dS_{ukupna} = -\frac{dq_{irev}}{T_{sistem}} + \frac{dq_{irev}}{T_{okolina}} > 0$$

➤ $T_{sistem} < T_{okolina}$, sistem neće spontano predavati toplotu okolini

$$dS_{ukupna} = -\frac{dq_{rev}}{T_{sistem}} + \frac{dq_{rev}}{T_{okolina}} < 0$$

Ukupna entropija raste u spontanim procesima!

Kriterijum za utvrđivanje spontanosti nekog procesa u zatvorenom sistemu:

$$\Delta S \geq 0$$

- Znak jednakosti važi za reverzibilne promene $\Delta S_{rev} = 0$
- Znak nejednakosti važi za ireverzibilne promene (prirodni, spontani procesi) $\Delta S_{irev} > 0$

ODREĐIVANJE PROMENE ENTROPIJE

Promena entropije usled:

- Promene parametara stanja, temperature, pritiska ili zapremine
- Promene agregatnog stanja pri ravnotežnoj temperaturi, tj. promene faze
- Promene stanja sistema usled mešanja različitih supstanci

$$S_2 - S_1 = \Delta S = \frac{q_{rev}}{T}$$

PROMENA ENTROPIJE FAZNIH PRELAZA

Fazni prelazi – promene stanja agregacije pri ravnotežnoj temperaturi faznog prelaza, npr. topljenje (mržnjenje), isparavanje (kondenzacija), sublimacija ili prelazak iz jednog kristalnog oblika u drugi.

Reverzibilne izotermalne promene

Promena entropije ΔS :
$$S_2 - S_1 = \Delta S = \frac{q_{rev}}{T}$$

Za $P = const.$, $q_P = \Delta H$:
$$S_2 - S_1 = \Delta S = \frac{\Delta H}{T}$$

Primer: topljenje, tj. prelaz iz čvrste u tečnu fazu - entropija tečne faze (2) mora biti veća od entropije čvrste faze (1) sa kojom je u ravnoteži jer je entalpija topljenja $\Delta H > 0$.

Gas $\rightarrow$ tečnost $\rightarrow$ čvrsto:
$$dS_{gas} > dS_{tečnost} > dS_{čvrsto}$$

Veća entropija odražava slobodnije kretanje čestica faze, a samim tim i viši stepen neuređenosti date faze u odnosu na kondenzovaniju fazu.

Primer: topljenje, tj. prelaz iz čvrste u tečnu fazu – raste neuređenost sistema: $\Delta S > 0$
kondenzacija, tj. prelaz iz gasovite u tečnu fazu - raste uređenost sistema: $\Delta S < 0$

Entropija isparavanja

Trutonov (Trouton) zakon: mnoge tečnosti čije su relativne molekulske mase oko 100, na normalnoj tački ključanja pokazuju približno istu vrednost entropije od oko 88 J/molK.

Odstupanja od Trutonovog zakona se javljaju kod:

- tečnosti asosovanih pri atmosferskom pritisku kao što su voda, alkoholi i amini
- tečnosti koje imaju ili suviše visoke tačke ključanja ili suviše niske relativne molekulske mase i tačke ključanja

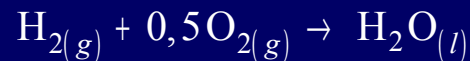
Entropija topljenja

- Kod supstanci koje se sastoje iz atoma kao npr metali, entropija topljenja je obično u opsegu između 8 i 38 J/molK
- Kod supstancu čiji su molekuli npr. dugi lanci ugljovodonika, entropija topljenja iznosi i do 120 J/molK¹

Promena entropije u hemijskim reakcijama

$$\Delta_r S^0_{\text{reakcije}} = \sum m S^0_{\text{produkata}} - \sum n S^0_{\text{reaktanata}} \quad m, n - \text{steheometrijski koeficijenti u reakciji}$$

Primer: Odrediti standardnu entropiju reakcije stvaranja vode (na 298 K)

$$\begin{aligned} \Delta_r S^0 &= S^0(\text{H}_2\text{O}_{(l)}) - [S^0(\text{H}_{2(g)}) + 0,5 S^0(\text{O}_{2(g)})] = \\ &= 69,91 - (130,68 + 0,5 \cdot 205,14) = -163,3 \text{ kJ/mol} \end{aligned}$$

Negativna vrednost entropije reakcije ukazuje da je produkt uredeniji sistem u odnosu na reaktante.

ODREĐIVANJE ENTROPIJE

Standardna entropija nekog sistema na bilo kojoj temperaturi T i konstantnom pritisku se određuje u odnosu na entropiju na apsolutnoj nuli .

$$\int_{S_1}^{S_2} dS = \int_{T_1}^{T_2} \frac{C_p}{T} dT - R \int_{p_1}^{p_2} \frac{dp}{p}$$

Za $p = \text{const.}$:

$$\int_{S_1}^{S_2} dS = \int_{T_1}^{T_2} \frac{C_p}{T} dT$$

Na T bliskim T_0 : $C_p \sim T^3$ (Debaj)

Entropija faznog prelaza: $S_2 - S_1 = \Delta S = \frac{\Delta H}{T}$

Kod složenijih sistema, u kojima se javlja više čvrstih faza, mora da sadrži i odgovarajuće članove koji vode računa o faznim prelazima jedne čvrste faze u drugu

Primer: Određivanje standardne entropije kada od apsolutne nule do temperature T postoje samo dva fazna prelaza čvrsto $\rightarrow$ tečno i tečno $\rightarrow$ gas.

$$S_T^0 - S_0^0 = \int_0^{T_{fus}} \frac{C_{P(s)}}{T} dT + \frac{\Delta_{fus} H^0}{T_{fus}} + \int_{T_{fus}}^{T_{bul}} \frac{C_{P(l)}}{T} dT + \frac{\Delta_{vap} H^0}{T_{bul}} + \int_{T_{bul}}^T \frac{C_{P(g)}}{T} dT$$

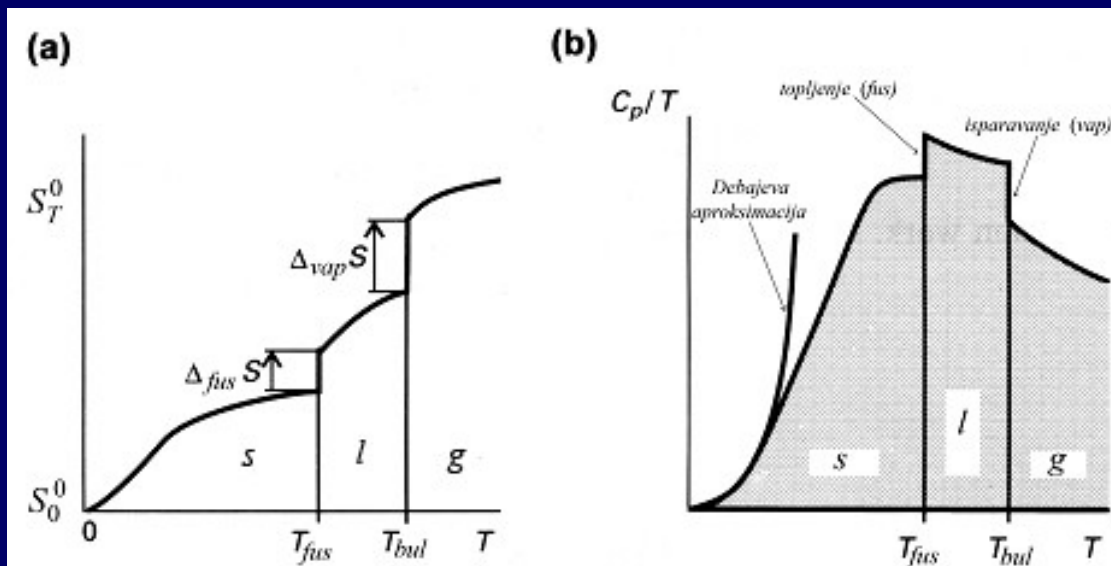
$C_{P(s)}$ - toplotni molarni kapacitet čvrste supstance

$\Delta_{fus} H^0$ - toplota topljenja na temperaturi topljenja T_{fus}

$C_{P(l)}$ - molarni toplotni kapacitet supstance u tečnom stanju

$\Delta_{vap} H^0$ - toplota isparavanja na temperaturi ključanja T_{bul}

$C_{P(g)}$ - molarni toplotni kapacitet supstance u gasovitom stanju

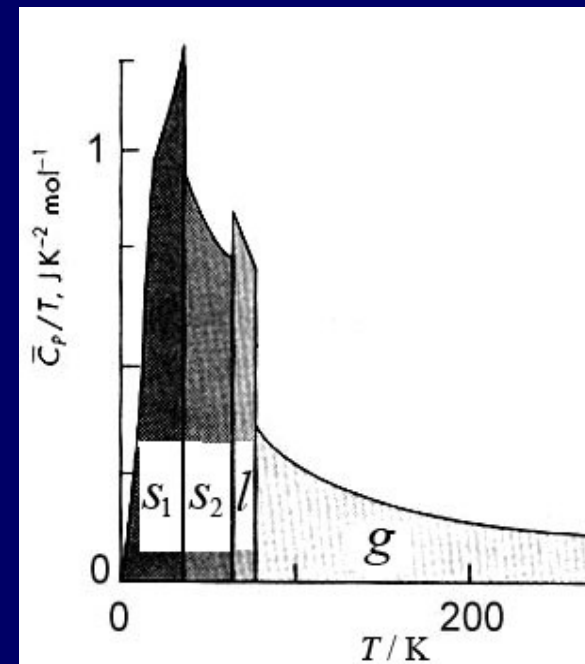
Grafički prikaz temperaturske zavisnosti standardne entropije (a) i (b) temperaturske zavisnosti C_p/T . T_{fus} – temperatura topljenja; T_{bul} – temperatura ključanja. s je oznaka za oblast čvrste, l tečne i g gasne faze.

Primer: Određivanje standardne entropije azota, kod koga se javlja više čvrstih faza, na 298 K

Podaci neophodni za izračunavanje standardne entropije gasnog azota na 298 K, S_{298}^0

Interval T/K	Metoda	$S_{298}^0 / \text{J mol}^{-1} \text{K}^{-1}$
0-10	ekstrapolacija Debaja	1,92
10-35,61	integracije	25,25
35,61	toplota faznog prelaza <i>čvrsto</i> → <i>čvrsto</i>	6,43
35,61-63,14	integracije	23,38
63,14	toplota faznog prelaza <i>čvrsto</i> → <i>tečno</i>	11,42
63,14-77,32	integracije	11,41
77,32	toplota faznog prelaza <i>tečno</i> → <i>gasno</i>	72,13
77,32-298,15	na osnovu C_p korekcija za realni gas	39,20 0,92

$$S_{328}^0 - S_0^0 = \sum \Delta S_{i,T}^0 = 192,06$$

Temperaturska zavisnost C_p/T azota. s_1 i s_2 su oznake čvrstih faza 1 i 2, l je oznaka tečne, a g gasne faza.

DRUGI ZAKON TERMODINAMIKE - pregled

- Spontani procesi
- Drugi zakon termodinamike
- Termodinamička definicija entropije
- Promena entropije u reverzibilnim i ireverzibilnim procesima
- Promena entropije faznih prelaza
- Određivanje entropije

III ZAKON TERMODINAMIKE

TREĆI ZAKON TERMODINAMIKE

- Treći zakon termodinamike
- Gibsova funkcija
- Helmholtcova funkcija
- Kriterijumi spontanosti procesa za zatvoren sistem
- Hemijski potencijal
- Aktivnost i koeficijent aktivnosti

TREĆI ZAKON TERMODINAMIKE

Ričards i Nernst (T.W. Richards i W. Nernst), Nernstova toplotna teorema: Promena entropije bilo kog procesa teži nuli ako temperatura teži nuli.

$$\Delta S \rightarrow 0 \quad \text{kad} \quad T \rightarrow 0$$

Plank (Max Planck), 1913: Na apsolutnoj nuli prestaje svako termalno kretanje gradivnih čestica kristala i entropija svakog čistog elementa ili supstancije u obliku idealnog kristala jednaka je nuli. ($S = k \cdot \ln W = k \cdot \ln 1 = 0$)

Ne postoji postupak koji omogućuje da bilo koja supstancija dosegne temperaturu apsolutne nule. ili Entropija supstancije je na svim temperaturama pozitivna osim na apsolutnoj nuli kada je jednaka nuli.

$$S_T^0 \geq 0$$

Entropije elemenata u referentnim stanjima nisu nule.

Primer: Prelaz sumpora iz ortorombičnog u monoklinski oblik. Odrediti entropiju oba oblika sumpora na niskoj temperaturi.

ortorombični sumpor $S_\alpha \rightarrow$ monoklinski sumpor S_β

(a) Na $T = T_{\text{prelaza}} = 369 \text{ K}$, $\Delta H = -402 \text{ Jmol}^{-1}$

$$\Delta S = S_\alpha - S_\beta = \Delta H/T = -402 \text{ Jmol}^{-1} / 369 \text{ K} = -1,09 \text{ JK}^{-1}\text{mol}^{-1}$$

(b) Merenjem c_p od 0 do 369 K:

$$S_\alpha = S_{\alpha,0} + 37 \text{ JK}^{-1}\text{mol}^{-1}$$

$$S_\beta = S_{\beta,0} + 38 \text{ JK}^{-1}\text{mol}^{-1}$$

$$\Delta S = S_{\alpha,0} - S_{\beta,0} + (37 - 38) \text{ JK}^{-1}\text{mol}^{-1} = S_{\alpha,0} - S_{\beta,0} - 1 \text{ JK}^{-1}\text{mol}^{-1}$$

Upoređivanjem (a) i (b)

$$\Delta S = S_{\alpha,0} - S_{\beta,0} \approx 0$$

$$\Delta S \rightarrow 0 \text{ kada } T \rightarrow 0$$

STATISTIČKO OBJAŠNENJE ENTROPIJE

Statistička definicija entropije: Entropija S predstavlja meru ili stepen uređenosti, odnosno neuređenosti, sistema.

Bolcman (L. Boltzman), 1896

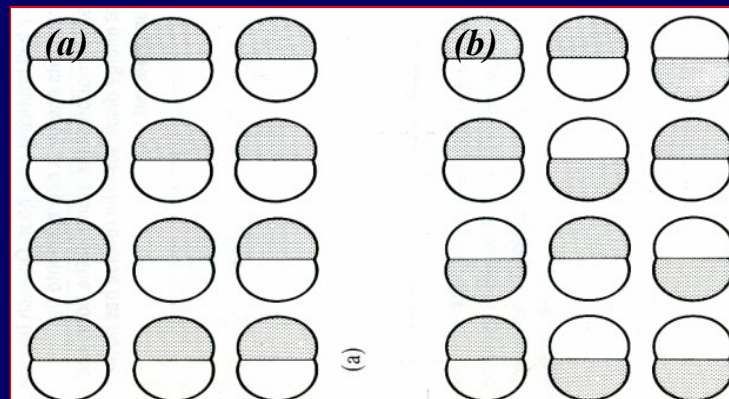
$$S = k \ln W$$

S - entropija sistema

k - Bolcmanova konstanta, $k = 1,38 \cdot 10^{-23}$ J/K

$\ln$ - prirodni logaritam, logaritom sa osnovom e , $\log_e$, $e = 2.718$

W - broj stanja na koje se sistem može urediti, ali tako da mu ukupna energija ostane nepromenjena

(a) Idealna uređenost sistema, $S = k \cdot \ln 1 = 0$ i

(b) neidealna uređenost, $S = k \cdot \ln 2^N$

KRITERIJUM SPONTANOSTI PROCESA ZA ZATVOREN SISTEM

Promene entropije dS kao kriterijum spontanosti procesa

$$dS \geq 0$$

$$TdS \geq dq$$

T – temperatura

dS – promena entropije sistema

dq – toplota koju je sistem razmenio sa okolinom

Jednakost se odnosi na povratne promene, a nejednakost na nepovratne (spontane) promene.

Prema I zakonu termodinamike $dU = dq + dw = dq - PdV$, ukoliko je u sistemu jedino moguć rad širenja gasa:

$$dU + PdV - TdS \leq 0$$

dU – promena unutrašnje energije sistema

P – pritisak

dV – promena zapremine

Pri konstantnim vrednostima zapremine i entropije ($V, S = const.$):

$$(dU)_{V,S} \leq 0$$

Pri konstantnim vrednostima pritiska i entropije ($P, S = const.$):

$$(dH)_{P,S} \leq 0$$

Težnja sistema prema stanju ravnoteže može se izraziti tendencijom prema minimumu energije ili entalpije, ili tendencijom prema maksimumu entropije.

HELMHOLTZ-ova FUNKCIJA

Helmholtz-ova funkcija ili funkcija rada A

A – Helmholtz-ova funkcija

$$A = U - TS$$

U – unutrašnja energija sistema

S – entropija

T – temperatura

➤ *Termodinamička funkcija stanja*

➤ *Ekstenzivna veličina*

Konačna promena Helmholtz-ove funkcije pri konstantnoj temperaturi i zapremini ($T, V = \text{const.}$):

$$\Delta A = \Delta U - T\Delta S$$

$$\Delta U = q + w \quad (\text{I zakon termodinamike})$$

$$q_{\text{rev}} = T\Delta S \quad (\text{II zakon termodinamike})$$

$$\Delta U = T\Delta S + w_{\text{rev}}$$

$$\Delta A = w_{\text{rev}}$$

Promena Helmholtz-ove funkcije u zatvorenom sistemu ekvivalentna je reverzibilno izvršenom radu, odnosno **maksimalno mogućem radu** koji sistem može da izvrši. Zbog toga se veličina A još naziva i *funkcija rada*.

GIBBS-ova FUNKCIJA

Gibbs-ova funkcija ili slobodna energija G

$$G = H - TS$$

$$G = U + PV - TS$$

G – Gibbs-ova funkcija

H – entalpija sistema, $H = U + PV$

U – unutrašnja energija sistema

S – entropija sistema

T – temperatura

P – pritisak

V – zapremina

➤ *Termodinamička funkcija stanja*

➤ *Ekstenzivna veličina*

Konačna promena Gibbs-ove funkcije pri konstantnoj temperaturi i pritisku ($T, p = \text{const.}$):

$$\Delta G = \Delta H - T\Delta S = \Delta U + P\Delta V - T\Delta S$$

Na osnovu I i II zakona termodinamike za reverzibilnu promenu u zatvorenom sitemu:

$$\Delta U = T\Delta S - w_{rev} \Rightarrow \Delta G = w_{rev} - (-P\Delta V)$$

Promena Gibbs-ove funkcije ekvivalentna je razlici reverzibilno izvršenog, tj. maksimalnog rada i rada širenja i predstavlja **koristan rad**.

KRITERIJUM SPONTANOSTI PROCESA ZA ZATVOREN SISTEM, nastavak

$$A = U - TS$$

$$dA = dU - d(TS) = dU - TdS - SdT$$

Prema I zakonu termodinamike $dU = dq + dw = dq - PdV$, ukoliko je u sistemu jedino moguć rad širenja gasa:

$$dA = dq - pdV - TdS - SdT$$

Na konstantnoj temperaturi i zapremini ($T, V = \text{const.}$), $dT = 0$ i $dV = 0$:

$$dA = dq - TdS$$

Prema II zakonu termodinamike:

$$TdS \geq dq$$

$$(dA)_{V,T} \leq 0$$

U spontanom procesu u zatvorenom termodinamičkom sistemu, gde se vrši samo zapreminski rad pri uslovima konstantne temperature i konstantne zapremine, Helmholtz-ova funkcija neprekidno opada težeći minimalnoj vrednosti koja odgovara ravnoteži.

Na konstantnoj temperaturi i pritisku ($T, P = \text{const.}$):

$$(dG)_{p,T} \leq 0$$

U spontanom procesu u zatvorenom termodinamičkom sistemu, gde se vrši samo zapreminski rad pri uslovima konstantne temperature i konstantnog pritiska, Gibbs-ova funkcija neprekidno opada težeći minimalnoj vrednosti koja odgovara ravnoteži.

Kriterijum spontanosti procesa u zatvorenom sistemu koji uključuju samo $P\Delta V$ rad, odnosno rad nastao širenjem gasa:

za spontane (nepovratne) procese

$$(dS)_{V,U} > 0$$

$$(dU)_{V,S} < 0$$

$$(dH)_{P,S} < 0$$

$$(dA)_{T,V} < 0$$

$$(dG)_{T,P} < 0$$

u ravnoteži

$$(dS)_{V,U} = 0$$

$$(dU)_{V,S} = 0$$

$$(dH)_{P,S} = 0$$

$$(dA)_{T,V} = 0$$

$$(dG)_{T,P} = 0$$

Kinetički uslov reakcije!

HEMIJSKI POTENCIJAL

Za otvoren sistem (p, T, V, n)

$$dG = -SdT + VdP + \sum_{i=1}^N \mu_i dn_i$$

$$\mu_i = \left(\frac{\partial G}{\partial n_i} \right)_{T,P,n_j}$$

Hemijski potencijal neke vrste predstavlja promenu Gibsove funkcije po broju molova (parcijalna molarna Gibsova funkcija) pri konstantnoj temperaturi, pritisku i količini svih ostalih vrsta u sistemu.

AKTIVNOST I KOEFICIJENAT AKTIVNOSTI

Hemijski potencijal se često izražava korišćenjem bezdimenzione veličine *aktivnosti* a .

Hemijski potencijal i -te vrste ili komponente u smeši:

$$\mu_i = \mu_i^0 + RT \ln a_i$$

Za idealan gas:

$$a_i = \frac{P_i}{P^0}$$

P_i - pritisak (parcijalni pritisak) gasa u smeši
 P_0 - pritisak čistog gasa u standardnom stanju

Za realan gas:

$$a_i = \frac{f_i}{f^0}$$

f_i - fugasnosti gasa u smeši
 f_0 - fugasnosti čistog gasa u standardnom stanju

Aktivnost čistih supstanci u njihovom standardnom stanju je 1!

U rastvorima aktivnost date komponente i :

$$a_i = \gamma_i x_i$$

γ_i – koeficijent aktivnosti vrste i
 x_i – molski udeo vrste i

- Koeficijent aktivnosti predstavlja korekciju za neidealnost realnih rastvora.
- Koeficijent aktivnosti je pozitivan broj i može imati vrednosti manje ili veće od jedinice.
- Koeficijent aktivnosti je bezdimenzion pošto su i aktivnost i molski udeo bezdimenzione veličine.

Aktivnost a_i se može definisati i preko molarne (molalne) koncentracije vrste i , c_i

$$a_i = \gamma_i \frac{c_i}{c_i^0}$$

c_i^0 – standardna koncentracija
(obično 1 mol dm^{-3} ili 1 mol kg^{-1})

Koeficijent aktivnosti za razblažene vodene rastvore elektrolita (koncentracije u molalitetu c_i):

$$\lg \gamma_i = - z_i^2 A \sqrt{I}$$

z_i – naelektrisanje i -tog jona
 A – konstanta ($A = 0,509 \text{ kg}^{1/2} \text{ mol}^{-1/2}$ na 298 K)
 I – jonska jačina

$$I = \frac{1}{2} \sum c_i z_i^2$$

TREĆI ZAKON TERMODINAMIKE - pregled

- Treći zakon termodinamike
- Gibsova funkcija
- Helmholtcova funkcija
- Kriterijumi spontanosti procesa za zatvoren sistem
- Hemijski potencijal
- Aktivnost i koeficijent aktivnosti